

ZAKONNE WILNO. KLASZTORY ŻEŃSKIE. TEKSTY – KSIĄŻKI – BIBLIOTEKI

Jolanta Gwioździk

ABSTRACT

The article concentrates on the role and importance of the intellectual culture of contemplative female orders in the societies of the onetime Vilnius. The article depicts the use of normative liturgical texts and the preaching creativity in the religious activity of the order. What was emphasized were the books functioning in the characterised environment as well as the individual and collective religious reading matter and the organisation and contents of the monasterial libraries.

KEY WORDS: religious reading matter, contemplative female orders, monasterial libraries, Vilnius.

ANOTACIJA

Straipsnyje pateikiami istorinių ir kultūrologinių tyrimų duomenys apie senųjų laikų Vilniaus moterų vienuolynų bibliotekose sukauptus spausdintus bei rankraštinus leidinius ir šių raštų reikšmę to meto visuomenės intelektualinės kultūros ugdymui. Šioje publikacijoje aptariamas sunormintų to meto liturginių tekstų bei pamokslų konspektų vaidmuo vienuolynų religinėje veikloje. Pabrėžiama, kad gausios ir turtingos vienuolynų bibliotekos sąlygojo gana aukštą religinės minties sklaidos lygį XVI–XIX a. Vilniuje veikusių moterų vienuolynuose.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: religinės tematikos skaitiniai, meditaciniai moterų vienuolynai, vienuolynų bibliotekos, Vilnius.

*Dr. Jolanta Gwioździk, University of Silesia (Uniwersytet Śląski) in Katowice
Faculty of Philology, Institute of Librarianship and Scientific Information
Plac Sejmu Śląskiego 1, PL 40-007 Katowice, Poland
E-mail: jolagwio@gmail.com*

W dziejach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego zakony stanowiły trwałą element życia społecznego, religijnego, artystycznego, a zarazem istotny czynnik przemian kulturowych (Topolska 2002:250-252). Brakuje jednak syntetycznego ujęcia ich znaczenia i roli, choć zwracano uwagę na te zagadnienia w badaniach kultury (Topolska 2002:142-143), architektury (Sztuka pograniczy... 1998; Sztuka ziem wschodnich... 2000; por.: Słjunkowa 2002), historii Kościoła (Kosman 1973; Kurczewski 1912; Janicka-Olczakowa 1969:767-769; Borkowska 1981:143-184; Zakony żeńskie... 1999:197-243)¹ czy poszczególnych klasztorów². Niewystarczająca jest także dokumentacja zakonnej kultury umysłowej³, w tym twórczości literackiej⁴ oraz księgozbiorów⁵.

¹ Tu literatura przedmiotu.

² Informacje o poszczególnych klasztorach można znaleźć w pracach im poświęconych, jak Kantak 1933; Barącz 1861:517-526; Wanat 1979; Gil 1997; Chodźko 1858:481-514; Borkowska 1989; Borkowska 1996; Siostry zakonne... 1996. Kompleksowe ujęcie losów wspólnot zakonnych w okresie zaborów zob.: Gach 1984; Gach 1979; Gach 1980.

³ Dokumentację źródeł, odtwarzających zawartość bibliotek prywatnych i instytucjonalnych, w tym zakonnych, podjęło Biuro Pełnomocnika rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, czego efektem są prace Urszuli Paszkiewicz, m. in.: Rękopiśmienne inwentarze... 1996; Inwentarze i katalogi... 1998; Inwentarze i katalogi... 2000. Literatura przedmiotu odnosząca się do funkcjonowania książki w środowisku żeńskich klasztorów kontemplacyjnych zob.: Borkowska 1996a:304-311.

⁴ Kulturę książki jako dokument duchowości omawiali: Górski, Borkowska 1975; Górski, Borkowska 1980; Pisma ascetyczno-mistyczne... 1937. Kroniki karmelitanek wileńskich wydał R. Kalinowski, zob. Klasztory

Najwięcej inicjatyw fundacyjnych było podejmowanych w XVII w., co nie tylko wpisuje się w nurt potrydenckiej odnowy życia religijnego w ówczesnej Europie, ale także było zgodne z polityką Kościoła katolickiego, będącego „ostoją swojskości i wyznacznikiem patriotyzmu” (Topolska 2002:244), i umacnianiem jego pozycji na wschodnich terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W diecezji wileńskiej miało siedzibę 19 żeńskich fundacji klauzurowych, obediencji zakonnej i biskupiej⁶, a w samym Wilnie było 7 klasztorów, co daje czwarte miejsce, po Krakowie, Warszawie i Lwowie, wśród ówczesnych najważniejszych ośrodków państwa. Przyrost liczby tych fundacji wyglądał następująco: 1 (1580 r.), 1 (1600 r.), 4 (1655 r.), 6 (1700 r.), 7 (1750 r.), 7 (1780 r.) (Borkowska 1999:218). Według danych z 1772 r. (Borkowska 1999:207; Litak 1996) w Wilnie przeważała tradycja franciszkańska (2 klasztory bernardynek od 1508 r. i 1596 r.), augustiańską reprezentowały dominikanki (od 1678 r.) i wizytki (od 1694 r.), mniszą – benedyktynki (od 1620 r.), a związane z zakonami żebrzącymi były karmelitanki bose (od 1638 r.); swój dom (od ok. 1650 r.) miały tu także brygidki.

Fundatorami tych konwentów była głównie szlachta (rzadziej magnateria), z której również najczęściej rekrutowały się zakonnice (Borkowska 1978:248-249), niejednokrotnie wywodzące się ze znakomitych rodów litewskich, np. Radziwiłłów, Sanguszków, Sapiehów, Chreptowiczów, Massalskich czy Paców. W ten sposób Stefan Pac, podkanclerzy Wielkiego Księstwa Litewskiego, oraz jego żona Anna Marcybella z Rudominów Dusiackich, w 1638 r. sprowadzili do Wilna z klasztorów w Krakowie i Lublinie karmelitanki bose, uzyskując dla nowej fundacji przywilej króla Władysława IV i zgodę papieża Urbana VIII⁷. Z karmelitankami fundator zetknął się jeszcze w czasie pobytu w Antwerpii 1 X 1624 r., kiedy to towarzyszył królewiczowi Władysławowi Wazie (Podróż królewicza... 1977:191). W 1594 r. zaś podjęto budowę klasztoru murowanego, dwupiętrowego z 36 celami i kościoła pw. Św. Michała dla bernardynek (budowli ukończonych dwa lata później). Była to fundacja Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, potwierdzona w 1604 r. przywilejem Zygmunta III i wzbogacona nadaniami Lwa, a następnie Aleksandra i Krzysztofa Sapiehów oraz Hieronima Chodkiewicza⁸.

Klasztory wpisywały się w życie religijne, kulturalne i narodowe miasta oraz szerzej – terenu, na którym funkcjonowały w określonych realiach społecznych, politycznych i ekonomicznych. Dzieliły jego nieraz burzliwe losy, związane z toczonymi wojnami, przeżywanymi klęskami elementarnymi i innymi wydarzeniami historycznymi. Były integralną częścią świata, scalanego przez „religię, obyczaje i obrzędy, kult przeszłości, stosunki pokrewieństwa i hierarchie stanowe”, w którym wiara w rzeczywistość transcendentną zapewniała poczucie sensu, a kultura wprowadzała ład, ujmując w „formy czytelne, nazwane i uporządkowane” (por.: Kozłowski 1998:19-20), wszystko to, co było nieznanne i irracjonalne. Środowisko klasztorne współtworzyła nie tylko sama wspólnota zakonna, ale także fundatorzy i protektorzy klasztorów oraz ich potomkowie, osoby związane z zakonicami więzami pokrewieństwa, zakonne i diecezjalne

karmelitanek... 1900. Losy m. in. tych mniszek opracowała Targosz 2002. Informacje o funkcjonowaniu tekstu w żeńskich klasztorach, ich losach przynoszą prace: Borkowska 2002; Życie codzienne... 1996.

⁵ Na ten temat zob.: Topolska 1984; Gil 1997:93-100; Gwioździk 2002:124-136. Artykuły na ten temat badaczy polskich, białoruskich i litewskich są zamieszczone w pracy: Kultura książki... 2004.

⁶ E. Janicka-Olczakowa wymienia na terenach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej 106 miejscowości z klasztorami żeńskimi (Janicka-Olczakowa 1969:767-769; por.: Litak 1996).

⁷ Dzieje klasztoru zob. Wanat 1979:637-645; por.: Błaszczuk 1985:1, 144-145, 148-149.

⁸ Wilno, BUF 694, op. 1, d. 3680 Wizyta Klasztoru Panien Bernardynek Świętego Michała w Mieście Wilnie będącego Roku 1820.

duchowieństwo, szczególnie przełożeni, kaznodzieje i spowiednicy. Były to także rezydentki, wychowywane w klasztorze sieroty, uczennice, członkowie przyklasztornych bractw, dobrodzieje i dłużnicy konwentu oraz osoby tu zatrudnione: prawnicy, służba, czeladź, podlegli chłopcy i rzemieślnicy, a wreszcie – w najszerszej perspektywie – wszyscy uczestnicy kościelnych uroczystości. Tworzyli oni kontekst społeczno-polityczny życia w zakonie, realizowanego według dawnych reguł, jednak odczytywanych w duchu potrydenckiej duchowości⁹.

Do podstawowych aktów normujących funkcjonowanie klasztorów należały reguły zakonne oraz komentarze do nich, tzw. zwyczajniki, precyzujące zasady życia codziennego, oraz zbliżone do nich rozporządzenia, konstytucje czy deklaracje omawiające określoną dziedzinę życia, jak np. dodane do reguły św. Augustyna zalecenia świętych Zakonodawców: Dominika, Franciszka Salezego czy Brygidy z jej *Extravagantes*. Przykładowo bernardynki u św. Michała korzystały z *Regulamentu zakonnego, albo konstytucji Panien Zakonnych Prowincyi W. X. Litewskiego, Świętego Kazimierza, Zakonu Świętego Franiszka [...] do zachowania tymże Pannom Zakonnym podanego R. P. 1740* (Supraśl, Drukarnia WW OO Bazylianów)¹⁰.

Teksty te dostosowywano do zasad Soboru Trydenckiego, szczególnie ustawodawstwa odnoszącego się do klasztorów „panieńskich”¹¹, a także do zaleceń przełożonych zakonnych lub władz diecezjalnych. W ten sposób przykładowo z połączenia tekstu najstarszej reguły świata Zachodniego z nowymi ideałami wywodziła się *Reguła świętego Benedicta z łacińskiego przetłumaczona i z reformacją porządków chełmieńskiego, toruńskiego, żarnowieckiego, nieświeskiego, y inszych [...] teyże reformacyjnej y Reguły [...] klasztorow panieńskich [...] potwierdzona*, wraz z dodanymi do niej deklaracjami i *Porządkiem nowicjatu* (zatwierdzona w 1605 roku)¹². Zgodnie z decyzją ówczesnego biskupa wileńskiego Eustachego Wołłowicza podległe mu klasztory benedyktynek posługiwały się odmienną *Regułą Benedykta Świętego Dekretami wizytalnemi według kraioy zimnych tutejszych i zwyczajów z dawna ugruntowanych Panien Zakonnych pod tą regułą w Diecezji naszej wileńskiej żyjących ... przez Bulle danym od Oycow Świętych Sixta 5, Grzegorza 14, Klemensa 8 ... deklarowaną y do zupełnego zachowania podaną ... inne wszystkie Deklaracje oddalającą...*¹³ oraz wydaniem w tłumaczeniu benedyktyna Stanisława Szczygielskiego (z 1677 r., 2 edycja z 1756 r. została „kosztem y staraniem Wielmożney Nayprzewielebnieyszey w Chrystusie Panie Jmci Panny Mechtyldy Anny Hilzenowny Zak. Oyc. S. Benedykta Konwentu wileńskiego dla wygody domowej przedrukowana”). W tym samym roku ich spowiednik ks. Karol Andrzejowski przetłumaczył i wydał *Uwagi na Regułę [...] Benedykta z Autora X. Joachima [...] dla wygody osob zakonnych na polski ięzyk przetłumaczoną* (w Wilnie w Drukarni JKM y Rzeczypospolitej XX. Scholarum Piarum).

Oprócz tych podstawowych tekstów, głośno odczytywanych we wspólnocie w określonym porządku, życie religijne każdego klasztoru wyznaczał udział w liturgii i *lectio divina*, wpisane w cykl roku liturgicznego, z jego świętami, i rytm każdego dnia, określonego przez godziny kanoniczne. We wspólnotowym i prywatnym nabożeństwie korzystano przede wszystkim z odnowionych po Soborze Trydenckim brewiarzy (1598 r.), mszałów (1570 r.), martyrologii (1584 r.) oraz prac paraliturgicznych, jak ceremoniarze, rubrycele, rytuały i procesjonały, a także

⁹ Por.: Borkowska 1990:12 i nast. Zob. także: Górski 1962:67-69.

¹⁰ Egzemplarz z zapisem proveniencyjnym w zbiorach MAB w Wilnie, sygn. L 18 2-128.

¹¹ Na ten temat zob.: Banaszak 1989:173-175.

¹² O tej edycji zob.: Borkowska 1986:249-262; Borkowska 1981a:169-179.

¹³ Rękopis w zbiorach Archiwum benedyktynek wileńskich w Żarnowcu.

nabożeństwa, godzinki i koronki do świętych. Jednocześnie starano się uzupełniać, aktualizować bądź opatrywać komentarzem te teksty, m.in. wileńskie benedyktynki pod przewodnictwem ksieni Marcybelli Joanny Grużewskiej¹⁴ rozpoczęły działalność nakładczą uzupełnieniem brewiarza rzymskiego (przełożona zwróciła się do spowiednika, by „aby te Patrony wedle Rubryki Brewiarza Rzymskiego zordynował i ceremonie własne w zakonie naszym się zachowujące strony obłoczyn, Professiey i inszych aktow pokładł”)¹⁵. Wydały także 2 edycję pracy Marcina Bogumiła Grymosza, będącej wykładem ceremonii tzw. konsekracji dziewic (*Święta przez pustynią zakoną droga [...] Teraz w Drukarni JKM Akademikiey Soc. Jesu 1756 ...teraz kosztem i staraniem [...] Mechtyldy Anny Hilzenówny [...] dla wygody domowej przedrukowane*) i księgę nabożeństw na użytek przyklasztornego bractwa (*Sposob nabożeństwa... 1780*). Bernardynki „zarzeczne” zaś przedrukowały *Zbiór nabożeństwa do niektórych szczególniejszych Świętych i Patronów Zakonu Trzeciej Reguły SO Franciszka dla wygody siostr tegoż zakonu w klasztorze zarzecznym wileńskim rezydujących*¹⁶.

Księgi służące liturgii zwyczajowo przechowywano w zakrystii kościoła lub na chórze, np. wileńskie bernardynki (św. Michała) miały 15 „ksiąg kościelnych i obrządkowych”, czyli mszałów, agend i brewiarzy¹⁷, wizytki korzystały z 15 „ksiąg kościelnych”¹⁸, a tamtejsze karmelitanki bose zgromadziły „mszałów 5, agendka 1, ewangeliczka 1, brewiarzów 19”¹⁹ (1830 r.), a w 1856 r. jeszcze 1 egzemplarz *Manuale coereemoniarum* i *Proporatio ad missam*²⁰. Księgi te charakteryzowały się bogatymi okładkami, np. karmelitanki bose w 1856 r. miały „mszał in folio w aksamit karmazynowy ze srebrnymi narożnikami oprawny 1, mszałów w safian ciemny oprawionych dobrze używanych 3, mszał w skórę oprawiony”²¹, tamtejsze bernardynki zarzeczne posiadały „Mszałów w srebro oprawnych 2, mszałów w skórę oprawnych 5”²², a u benedyktynek mszały były oprawne w srebro i „aksamit paşowy z narożnikami srebrnymi”²³.

Koncentrujący się na liturgii kontakt z książką wymagał umiejętności czytania po łacinie i w języku ojczystym. Konieczne było także opanowanie zapisu nutowego, by móc śpiewać nie tylko muzykę gregoriańską, ale i polifoniczną, wymagającą gry na różnych instrumentach, zwłaszcza na popularnym pozytywie. Zakonnicom umożliwiano zatem nabycie tych umiejętności, niejednokrotnie w większym zakresie niż pannom świeckim²⁴.

Zarazem ówczesna mentalność wpływała tak na indywidualną, nieraz spektakularnie okazywaną, pobożność, jak i barokową obrzędowość²⁵. Uwidaczniała się ona zwłaszcza w oprawie liturgii i paraliturgii przez pewną teatralność, w której znaczenia nabierał „gest, przekształcający

¹⁴ Życiorys tej ksieni oraz pozostałych księń benedyktynek zob.: Borkowska 1996b.

¹⁵ Dedykacja dla ksieni lwowskich benedyktynek Magdaleny Doroty Daniłowiczówny In: *Officia Propria...* 1681.

¹⁶ Druk w Wilnie, w drukarni JKMci y Rzeczypospolitey Scholarum Piarum, 1774

¹⁷ St. Petersburg, RGIA, F. 822, op. 12, d. 2983, k.117. Rejestr wizyt jeneralnych kościołów i klasztorów Panien zakonnych Diecezji Wileńskiej w 1830 r. odbytych i w księgę niniejszą oprawnych.

¹⁸ Tamże, k. 6.

¹⁹ Tamże, k. 212.

²⁰ St. Petersburg, RGIA F. 822, d. 12, op. 3068, k. 163.

²¹ St. Petersburg, RGIA F. 822, d. 3068, k. 163.

²² St. Petersburg, RGIA F. 822, d. 2983, k. 117.

²³ St. Petersburg, RGIA F. 822, d. 12, op. 3019, k. 31 r.

²⁴ Na temat znajomości łaciny we wspólnotach zakonnych zob.: Borkowska 2002:81.

²⁵ Nurty religijności baroku omawia m. in.: Hryniewicz 1985:44-45; Nowicka-Jeżowa 1992.

każdy obrzęd religijny w pewnego rodzaju przedstawienie” (Wróbel 2005:24), mocno oddziałujące na ówczesną pobożność.

Życie wspólnot zakonnych także było podporządkowane swoistemu „dramatowi liturgicznemu”, regulującemu rytm dnia, charakter medytacji, praktyk pokutnych, a nawet spożywanych pokarmów²⁶. W ten sposób cykl obchodów Adwentu, Bożego Narodzenia, Wielkiego Postu czy okresu wielkanocnego łączył przekaz słowny z elementami muzycznymi i ikonocznymi, wzajemnie się uzupełniającymi na różnych poziomach komunikacji (Bogucka 1981:8-9; Bogucka 1994:93-95. Por.: Dziechcińska 1987:26-30, 118-128; Dziechcińska 1989:42 i nast.). Przykładowo u karmelitanek w wigilię Bożego Narodzenia przeorysza z figurami Św. Rodziny naśladowała wędrówkę w Betlejem w poszukiwaniu gospody (Gil 1997:116-139). Bardzo popularna była także meliczna poezja okolicznościowa, szczególnie kolędy i pastoralki. *Krótką kroniką fundacji karmelitanek bosych klasztoru św. Józefa w Wilnie*, pisana od 1644 r. przez 15 lat (najpewniej przez Katarzynę od Chrystusa Pana) przedstawia sytuacje funkcjonowania tych utworów w obiegu klasztornym i społecznym. Benedyktynki w triduum paschalnym po odprawieniu godzin kanonicznych, śpiewanych lub odmawianych, i głośnej lekturze opisów tych wydarzeń biblijnych, odgrywały określone sceny, np. w Wieczerniku, z umywaniem nóg i ustanowieniem Eucharystii. Obchodom uroczystości towarzyszyły publiczne kazania pasyjne w kościołach, a także nabożeństwa z udziałem kapeli.

Szczególnie dbano odpowiedni wystrój i wyposażenie przyklasztornych kościołów. Do najciekawszych należały świątynie karmelitanek bosych, wizytek, benedyktynek i bernardynek św. Michała. Dla karmelitanek bosych w 1638 r. postawiono murowaną, otynkowaną i krytą blachą, z odrębną dzwonnica, świątynię pod wezwaniem św. Józefa (jego obraz znajdował się w głównym ołtarzu), w której Służbę Bożą sprawowali wileńscy karmelici²⁷. Kościół ten, „przyzwoicie wewnątrz ozdobiony y w ochędóstwie zupełnym”, był bogato wyposażony w ornaty, sprzęt z metali szlachejnych oraz księgi liturgiczne. Konsekrował go 1692 r. bp Konstanty Kazimierz Brzostowski.

Wizytki miały kościół ufundowany w 1694 r. przez Annę Teresę Karasiową, w 1756 r. kosztem klasztoru murowany, konsekrowany 29 IX pod wezwaniem Serca Jezusowego. Przygotowano tu odrębny „chór dla muzyki w czasie fiestów przychodzącej”²⁸ (podobnie jak u benedyktynek w kościele św. Katarzyny) (Chodźko 1858). Świątynia miała kształt krzyża, była zwieńczona dużą kopułą, na marmurowej posadzce umieszczono 7 ołtarzy, bogato zdobionych złotem i marmurem, po prawej stronie stała murowana ambona²⁹. W 1781 r. licznie zgromadzone audytorium – w celu „duchownego wzbogacenia” a nie „płochy ciekawości” – wysłuchało wygłoszonego z niej kazania z okazji wystawienia „dwóch ciał męczeńskich Adauta i Wiktorii”³⁰.

Bernardynki u św. Michała korzystały z kościoła murowanego, który był wewnątrz „przystojnie ozdobiony”, z 6 ołtarzami, także 2 alabastrowymi popiersiami fundatorów. Znajdował się tam

²⁶ Na ten temat zob.: Gil 1997:116.

²⁷ Wilno, LPAH, F 694, op. 1 Wizyta Klasztoru Panien Karmelitanek Bosych w mieście Wilnie znajdujące się z Roku 1818 Februarii 20 dnia.

²⁸ St. Petersburg RGIA F. 822, op. 12, d. 3019, k. 7 Wizyty żeńskich monastyrzej rozpołożonych po Wileńskiej gubernii 1844 god.

²⁹ Wilno, LPAH, F 694, op. 1, d. 3680 Wizyta całego Funduszu [...] Zgromadzenia PP. Wizytek klasztoru wileńskiego za rok 1820.

³⁰ Kazanie miał bazylianin, ks. Damascen Rymaszewski, a tekst zakonnicę, wówczas pod przewodnictwem Anny Benedykty Tyszkiewiczówny, wydały w 1781 r.

„chór zakonny dość obszerny dla zakonnic z organem o 11 głosach” i dwa małe chory dla muzyków³¹. Fundator „przyozdobił kościół Obrazem Cudownym Najśw. Panny, który był w kościele w ołtarzu u XX Bernardynów”³², a zakonnice starały się o koronację słynnego wizerunku³³. Jeszcze w 1671 r. wydały opis cudów „przy obrazie Bogarodzice Maryey Panny w kościele Michała Świętego w Wilnie”³⁴ oraz propagowały kult Matki Bożej. Uroczystość nałożenia koron odbyła się z wielkim przepychem 8 IX 1750 r., poprzedzana listem pasterskim i ogłoszeniem w wileńskich kościołach³⁵. Już w wigilię wydarzenia, w tryumfalnym orszaku, przy dźwięku dzwonów, muzyce i wiwatach, przeniesiono przysłane z Rzymu korony przez 8 bram tryumfalnych. Miały one po kilka kondygnacji, każda była bogato ozdobiona i zaopatrzona w wyobrażenia symboliczne, wizerunki i figury świętych patronów, a także herby rodów magnackich, m.in. Radziwiłłów, Sapiehów i duchowieństwa (papieski, biskupa wileńskiego), wraz z odpowiednimi tekstami. Nawiązywano w nich do wydarzeń z dziejów Wilna, m. in. pożarów miasta czy splądrowania klasztoru. Kościół był również bogato ozdobiony i rzeźbiście oświetlony, a przy ołtarzu umieszczono portret Fundatora. Wigilia zakończyła się uroczystymi nieszporem, a do późnych godzin strzelano z dział i muzykowano. W dzień koronacji odczytano w kościele list papieski, a następnie zawieszono korony i odprawiono sumę ze specjalnym kazaniem. Rozdawano wówczas także pamiątkowe obrazki i medale, a ogniste fajerwerki tworzyły na wieczornym niebie napis: Niech żyje Marya ukoronowana. W obchodach tego wydarzenia uwidacznia się sarmacki katolicyzm, łączący przeżycie religijne – kult Matki Bożej – ze szlachecką obrzędowością, charakterystyczną dla ówczesnej mentalności. Wówczas „świętynie upodabniały się do pałaców, a uroczystości religijne do widowisk” (por.: Rożek 1976:177).

Świadectwem barokowej obrzędowości były wygłaszane w kościołach kazania i mowy okolicznościowe, stanowiące popularną i powszechną formę ówczesnej wypowiedzi literackiej (zob.: Imańska 2000:111 i nast.), a zarazem element kultury zakonnej, obrazujący mentalność tego środowiska. Szczególnie dla tej twórczości znamienne było funkcjonowanie tekstów pierwotnie recytowanych, wzbogaconych o gest, a następnie utrwalonych w druku, jako ślad uroczystości zakonnej: obłóczyn, profesji i konsekracji, której utwór wówczas towarzyszył i która zarazem stanowiła jego temat.

Najczęściej druki te dedykowano najznamienitszym uczestnikom opisywanego wydarzenia, jak zakonnicom, ich krewnym lub ważnym osobom duchownym, którzy zwyczajowo pokrywali kosztą druku. W ten sposób *Kazanie na uroczystość B. Joanny Franciszki Fremiot de Chantal* (Wilno, w Drukarni Bazylianów, 1764), kreślące doskonały obraz stanu „panieńskiego, wdowiego i zakonnego”, typografia bazylikańska dedykowała Gertrudzie Radziwiłłównie, ksieni wileńskich wizytek i jej zgromadzeniu. Podkreślono tu, że inicjatywą zakonnicy jest opublikowanie żywota błogosławionej. W *Kazaniu przy professyi w Bogu Przewielebney Maryi Antoniny Ogińskiej Regułę wizytek Panien Zakonu zaprzysięgającej mianego od X. Antonina Malinowskiego* (Wilno, 1774 Dnia 17 kwietnia w Drukarni JKMci i Rzeczyposp. XX Scholarum Piarum), dedykowanemu

³¹ St. Petersburg, RGIA, F. 822, op. 12, d. 2983, k. 17. Rejestr wizyt jeneralnych kościołów i klasztorów Panien zakonnych Diecezji Wileńskiej w 1830 r. odbytych i w księgę niniejszą oprawnych.

³² Tamże.

³³ Wilno, LPAH, F 694, d. 1135, op. 4, nr. 484 Sprawa koronacji obrazu NMP św. Michalskiej.

³⁴ Ukazał się pt. Skarbica niebieska... 1671.

³⁵ Wilno, LPAH, F 694, op. 1, 6642 Historia kościoła św. Michała i cudownego obrazu MB Sto Michalskiej w Wilnie. Na pamiątkę otwarcia zamkniętego w r. 1888 Kościoła św. Michała przez K. O. 1912 r. Obecnie obraz znajduje się w katedrze w Wilnie.

rodzicom profeski, nawiązano do ówczesnych trendów, nieprzychylnych życiu zakonnemu („jako nieużytecznych osob krajowi [...] że niepotrzebne są klasztory, y niepotrzebnie w nich grzebią siebie osoby zacne”). Podkreślono, bezpośrednio zwracając się do słuchaczy i adresatki kazania, że „Zakony są wsparciem czci Boga, są pomocą pożytkow krajowych, są osob wybranych nadzieją osobliwszą zbawienia”. *Pod czas uroczystych obłoczyn [...] Bogumiły Mirskiej [...] kazanie w Kościele WW PP Benedyktynek Wileńskich [...] Roku 1769 miane przez X. Mikołaja Tupalskiego* (w Wilnie w drukarni JKM y Rzplitey XX Scholarum Piarum) opublikowano na życzenie matki, Marianny z Billewiczów Mirskiej i jej dedykowano. W tekście podkreślono, że „Wybór życia zakonnego jest znakiem przeznaczenia”, wyrazem woli Bożej i jej należy szukać przez modlitwę i umartwienie. Kaznodzieja zwracając się do bohaterki wydarzenia: Bogumiły Mirskiej i Felicjanny Kopciowny, podkreślił dobry wybór stanu: „Żyć bowiem na świecie, jest to żyć w ustawicznych troskliwościach, żyć między chciwością y zdzierstwem, żyć między zdradą y podejściem, żyć w rozkoszach, a w tych doznawać umartwienia, żyć w dostatkach, a w zbieraniu ich nędzę cierpieć, żyć w uciesach a prawdziwej nie mieć wesołości”, czego nie doświadcza się w zakonie. Okazją do świętowania były także rocznice wydarzeń zakonnych, śladem tego jest np. *Pamiętka konsekracyi w Bogu Nayprzewielebniejszey Imci Panny Anny Wołłowiczówny Xieni klasztoru Wileńskiego Zakonu S. Benedykta kazaniem w Roku 1760 mianym ogłoszona* (W Wilnie, w Drukarni JKM WW XX Bazylianów 1762).

Na adresatów oracji wybierano także znane w środowisku i związane z klasztorem osoby, np. w 1719 r. w kościele wileńskich wizytek wygłoszone kazanie o św. Augustynie, przypisano tamtejszemu biskupowi, Konstantynowi Brzostowskiemu (Kazanie o S. Augustynie... 1719). Na podstawie życia świętego ukazano potrzebę nawrócenia, zwłaszcza z wszelkich odstępstw (przez „ciekawość oczu [...] przez kłamstwa [...] czytanie nieuczciwyuch Xiążek [...] swobodne y lubieżne konwersacye”) od wiary (jak herezji, niewierności). W *Kazaniu na dzień Wielkiego patriarchy i Fundatora S. Benedykta za rekwizycją [...] Sybilli Reytenowny Zakonu S. O. Benedykta Xieni konwentu wileńskiego do druku podane od Autora X. Stanisława Kmity Soc. Jesu* (1745 w Wilnie w Drukarni Akadmickiej Soc. Jesu) wspomniano żywot Patriarchy Zachodu, a na tym tle ukazano wartości wieczne i dzieje zakonu („w pustelniczych i zakonnych Benedykta s. wirydarzach wiecznotrwale tak zimie iak lecie kwitną roże i lilie [...] Zakon Benedykta ray Boskiego na ziemi błogosławieństwa; w którym co Zakonna osoba, to anielskim ozdobiona kandorem lilia, Panieńskim zarumieniona wstydem zawsze kwitnąca roza). Porównano te cechy do konwentu wileńskiego, gdzie panny nie tylko same są kwiatami, ale także „na chwałę Boską do Kościołów, do różnych Najświętszej Panny Kongregacyi [...] już to misterne piękne kwiaty żywe różowa, liliową robotą [...] iuż to różne na ornatach, towalniach floryzacye z pracy rak swoich wydaia”). Podobnie u wileńskich benedyktynek 50 rocznicę swoich prymicji odprawiał proboszcz parafii św. Rocha, Józef Gradowski (Kazanie na znalezienie... 1775).

W klasztornych kościołach odbywały się także ważne uroczystości, związane z życiem – od początku do śmierci – osób związanych z konwentami względami fundatorskimi czy rodowymi. Liczne wygłaszane i następnie drukowane kazania funeralne, będące istotną częścią sarmackiego pogrzebu (Rok 1995), dokumentowały nie tylko te wydarzenia, ale także ukazywały ich ziemski i religijny wymiar. Benedyktyнки wydały m. in. orację wygłoszoną w czasie pogrzebu Franciszki Pocięjowej (Kazanie na pogrzebie... 1774) oraz kazania przy egzekwiach Jana Karola Chodkiewicza i Zofii Chodkiewiczowej (Kazanie na rocznicy... 1622; Kazanie przy exequiach...1619). Kościół bernardynek stanowił rodzinne sanktuarium Sapiehów, uroczyscie

chowanych w tamtejszych kryptach. Od panien bernardynek oczekiwano modlitwnej pamięci, co poświadczają liczne zapisy testamentowe i obligacje. W kazaniach podkreślano związki rodu z zakonnicami, kreślono doskonale wizerunki, mające stanowić wzór dla audytorium³⁶. Przykład świątobliwego, godnego naśladowania przez zakonnice życia ukazano w oracji „przy akcie pogrzebowym” Theodory Krystyny z Tarnowa Sapieżyny (Jasność... 1653), wygłoszonej 17 XII 1652 r. Podkreślono zasługi i cnoty zmarłej, a zwłaszcza to, że „starła się przypodobać Boskim a nie ludzkim oczom”. Zgodnie z jej wolą, poproszono bernardynki o przyjęcie jej „za siostrę zakonną” i pochowanie w habicie, co zakonne ustawy dopuszczały tylko w wyjątkowych sytuacjach.

Zbiorowa, głośna lektura towarzyszyła zakonnicom w różnych innych okolicznościach codziennego życia. W kościele były to kazania, nauki rekolekcyjne, w klasztorze – konferencje przełożonych; starannie wybrane teksty czytano także w czasie kapituły, prac ręcznych oraz posiłków – w refektarzu. Najczęściej były to homilie, książki hagiograficzne, komentarze do reguły czy inne utwory o charakterze parenetycznym. Książki starannie przechowywano, np. karmelitanki bose miały w refektarzu „katedrkę dębową do czytania, pokostowaną”³⁷.

Teksty – wygłaszane, zapisywane, drukowane – nie stanowiły ostatniego stadium kontaktu z książką, lecz stawały się wzorem i podstawą rękopiśmiennych medytacji, „ćwiczeń” czy modlitw, tak charakterystycznych dla hiszpańskiej szkoły życia wewnętrznego, obrazujących wewnętrzne przeżycia i doświadczenia religijne autorek. W ten sposób powstawały teksty formacyjne, swoiste „podręczniki życia duchowego”, a także cykle modlitw, rozmyślań, pouczeń³⁸, do użytku własnego i wspólnoty.

O książkach najbardziej przydatnych w życiu zakonnym: liturgicznych, hagiograficznych i ascetycznych świadczy działalność nakładcza wileńskich klasztorów, prowadzona przez wizytki, karmelitanki bose i benedyktynki. Przykładowo w 1722 r. w Warszawie wizytki dały do druku *Posąg Duchowny, Od Świętych Oycow i Matek Zakonnym Corkom Zostawiony*, a karmelitanki bose opłaciły edycję popularnego podręcznika Jana a Jezusa Maria *Instrukcja Nowicyuszow* (W Wilnie, w Drukarni Wieleb: Oycow Bazilianow Świętey Troyce, 1641). Benedyktynki wydały kilkanaście książek, zwłaszcza dotyczących teologii duchowości, jak *Zdania wyborne z pism Ludwika Blozjusza, św. Gertrudy Niebo na ziemi, Dyrekcja zakonnego życia, Krótkie zebranie dzielnego ćwiczenia*. Na ich zlecenie spowiednik Karol Andrzejowski w latach 1762-1768 opracował i przetłumaczył kilka tekstów: *Zwierciadło dla ustanowienia dobrych obyczajów, Duch św. Benedykta i Góra Tabor, Kalendarz benedyktyński, Uwagi na regułę*. Popularny był także modlitewnik i historia medalu św. Benedykta i karawaki, w tłumaczeniu Romana Zawadzkiego pt. *Metal na taxie*.

Do wspólnego użytku każdej wspólnoty była przeznaczona tzw. biblioteka konwencka, określana także jako „wspólna” bądź „pospolita”. Z niej, zgodnie z zapotrzebowaniem, wydzielano

³⁶ Takie przykłady chrześcijańskiego i świątobliwego życia zamieszczono m. in. w kazaniach Grono winne ... na pogrzebie ... Krysztofa Sapiehi ... W kościele S. Michała Panien Zakonnych S. Klary fundowanem y nadanem od ... Leona Sapiehi woiewody wileńskiego ... wystawione ... Roku 1631 przez X. Jakuba Olszewskiego W Wilnie 1631 oraz Laska Marszałkowska na pogrzebie ... Jana Stanisława Sapiehi ... W Wilnie w kościele S. Michała Panien Zakonnych S. Klary fundowanem y nadanem od sławney pamięci ... Leona Sapiehi woiewody wileńskiego ... wystawiona przez X. Macieia Kazimierza Sarbiewskiego Vilnae, typis Academiae Societatis Iesu.

³⁷ Wilno, LPAH, F 694, op. 1, d. 3680 Wizyta całego funduszu klasztoru wileńskiego Diecezji i Guberni Wileńskiej [...] Prowincji Litewskiej Zakonu Karmelitek Bosych za Rok 1820.

³⁸ Na ten temat zob.: Gil 1997:95-100.

księgozbiory podręczne, które znajdowały się w nowicjacie, u przełożonych, spowiedników, a także na chórze, w refektarzu, infirmerii, zakrystii. Odrębny zbiór przeznaczana także dla wychowywanych w klasztorze panien.

Na trzecim piętrze klasztoru karmelitanek bosych była „Biblioteka z dwoma oknami piecem i szafami na książki”³⁹. W dwóch szafach „zaczystych”⁴⁰ umieszczono 302 księgi⁴¹. Bernardynki u św. Michała w XVII w. miały 211 książek religijnych (zob. Topolska 1984:194), a wizytki posiadały 280 „ksiąg polskich”, w układzie wg formatów, w 1818 r. i 1820 r. było to 656 książek w języku polskim, 387 francuskich, 14 niemieckich, 67 służących edukacji panien, łącznie 1124 woluminy⁴².

U wizytek na księgi była przeznaczona „Izba Biblioteczna z szafami niewielka w ktorej książki aprobowane różnej wielkości z różnych autorow w różnych materiach pobożnych, moralnych i służących do nauki dla Panien Świeckich”⁴³ się znajdowały. Należały do nich m. in. „Figury Bibliczne p. Rogaument”, „Katechizm historyczny Fleury”, „Mentor nowy p. Beaumont”, „Wieczory zamkowe De Genlis”, „Mowa o Historji”, „Przyjaciel Dzieci”, „Krótki zbiór Nowego Testamentu”, a także słowniki i podręczniki do nauki języków⁴⁴. Na potrzeby szkolne wybrano „salę pierwszej klasy obszerną edukujących się panien z stołami, zaopatrzonymi w szufladki, krosna, inne narzędzia do robót damskich, „szafki z książkami do modlitwy i nauk potrzebnymi”. Podobnie w drugiej klasie znajdowała się „szafa z książkami na oddzielnym Regestrze opisanymi do nauki w języku polskim, francuskim i niemieckim służącymi”, na korytarzu stała „szafa zaczysta” na atlasy geograficzne.

W każdej celi (było ich w klasztorze 26) znajdowało się łóżko, stolik, „książeczek kilka”. Do wspólnego użytku były przeznaczone „Książki polskie” (656 tytułów⁴⁵), w tym Pismo św., katechizmy, wykłady ceremonii kościelnych, a także liczne kazania autorstwa głównie pisarzy zakonnych, hagiografia (opracowania zbiorowe i indywidualne życiorysy np. Kunegundy, Barbary Langi, Magdaleny de Pazzis, Róży Serrio, Joanny Franciszki de Chantal, Instrukcje Matki de Rosse – aż 9 egz.), historiografia (kroniki litewskie, „Roczne dzieje” J. Kwiatkowskiego, listy misjonarzy, „Peregrynacja do Ziemi Świętej”, „Zwierciadło nikomu nie pochlebujące” Gosiewskiego, „Jeruzalem za czasów Chrystusa Pana” Andrychowicza i inne). W księgozbiorze przeważały prace ascetyczne, zarówno dawniejszych, jak ss. Gertruda, Mechrylda, Teresa z Avila, Augustyn, Bellarmin, jak i współczesnych autorów – Tomasza Młodzianowskiego, Mikołaja Mościckiego, Teofila Rutki, Stanisława Szydłowskiego, Stanisława Rochowicza. Ogólnie podano, że „Książ do rekolekcyi służących” było 140, a przeznaczonych do lektury w czasie Wielkiego Postu – 36.

³⁹ Wilno, LPAH, F 694, op. 1, d. 3680 Wizyta całego funduszu klasztoru wileńskiego Diecezji i Guberni Wileńskiej [...] Prowincji Litewskiej Zakonu Karmelitek Bosych za Rok 1820. St Petersburg, RGIA, F. 822, d. 2951, k. 119.

⁴⁰ St. Petersburg, RGIA, F. 822, d. 2983, k. 225.

⁴¹ Tamże.

⁴² St. Petersburg, RGIA, F. 822, op. 2947, k. 647; Wilno, LPAH, F 694, op. 1, d. 3680, k. 1 r-39 v. Wizyta całego Funduszu Wileńskiej Dyecezji ... Zgromadzenia PP. Wizytek Klasztoru Wileńskiego za rok 1820 ... sporządzona.

⁴³ Wilno, LPAH, F 694, op. 1, d. 3680 Wizyta całego Funduszu [...] Zgromadzenia PP. Wizytek klasztoru wileńskiego za rok 1820, k. 10.

⁴⁴ Tamże, k. 28.

⁴⁵ Opis biblioteki tamże.

Do książek francuskich (381 woluminów) zaliczono m. in. dzieła duchowne, medytacje, kazania i listy, a także regułę trapistów, historię Francji, gramatykę francuską i psalterz Bonawentury, do niemieckich zaś (14 tytułów) prace teologiczne i modlitewniki.

Wileńskie benedyktyнки przechowywały księgozbiór w „oratorium zimowym”, gdzie we framudze była umieszczona „szafa dubeltowa zielono malowana z zamkiem wewnętrznym do składu książek”⁴⁶ (w 1820 r. były to 2 szafy⁴⁷). Na bibliotekę składały się „kazania moralne” (19 egzemplarzy), „medytacje rekolekcyjne” (odpowiednio 56), „reguły” św. Benedykta (33), „inne reguły zakonne” (19), „ustawy życia pobożnego Blois” (7), „ćwiczenia nowicjackie” (19), „żywoty” (40), „historie kościelne” (3), „nauki chrześcijańskie” (7) i kilka książek liturgicznych oraz „innych książek ćwiczenia duchownego” - 485 tytułów, łącznie – 706⁴⁸.

Biblioteki klasztorne dzieliły losy konwentów i całego miasta. Do najczęstszych klęsk należały pożary: w ten sposób 2 VI 1737 r. benedyktyńkom wileńskim ogień zniszczył „chór ze wszystkimi instrumentami i księgami, oratorium i bibliotekę” (Chodźko 1858). Innym niebezpieczeństwem były wojny, kiedy dochodziło do grabieży i zniszczenia zbiorów, np. u benedyktynek „nieprzyjaciel księgi kościelne i klasztorne poniszczył i porozrzucił” (Chodźko 1858), a karmelitanek bosc w 1820 r. miały zaledwie 3 mszały, 19 brewiarzy i kilkanaście książek duchowych „biblioteka składa się z 3 mszałów, 19 brewiarzy, i innych kilkunastu Duchownych książek, „których w wizycie w Roku 1804 odbywanej pokazano kilkadziesiąt, a teraz iako po pamiętnej 1812 r. wojnie nad kilkanaście więcej nie znajdzie się”⁴⁹. Książek zaś naukowych przedtem nie znajdowało się y teraz nie ma”. Jednak dopiero w XIX w. nastąpiło planowe, systematyczne rozpraszenie, przemieszczanie i celowe niszczenie księgozbiorów klasztornych (Gach 1979:5-11), związane z likwidacją życia zakonnego: w zaborze rosyjskim zniesiono 76 domów żeńskich (co stanowiło wcześniejszego stanu 93.6%) (Gach 1984). Zgodnie z zarządzeniami dyrektorów Departamentu Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w sprawach konfiskaty mienia kościelnego, cenne księgozbiory były wywożone do Petersburga i w głąb Rosji, pozostałe przekazywano różnym instytucjom świeckim i kościelnym lub niszczone. Klasztor benedyktynek od 1865 r. służył jako dom zbiorczy dla skasowanych klasztorów benedyktynek nieświeskich (1877 r.), bernardynek i karmelitanek wileńskich (kasata 1865 r.). Ostatnie wileńskie benedyktyнки objęły klasztor w Żarnowcu w 1946 r. Pozostałości biblioteki konwentu wileńskiego benedyktynek Żarnowcu to obecnie 147 tytułów, część księgozbioru jest przechowywana w bibliotekach Wilna.

Żeńskie klasztory czynnie uczestniczyły w komunikacji społecznej dawnego Wilna. Wewnętrzny nurt duchowości zakonnej współistniał z religijnością kolejnych epok, wyrażaną zwłaszcza przez indywidualną, spektakularnie okazywaną pobożność czy też barokową obrzędowość. W klasztorach organizowano utrwalanie tekstów rękopiśmiennych i drukowanych, ich obieg za pośrednictwem biblioteki, prowadzonej edukacji, działalności apostołskiej, nakładczej i edytorskiej, co poświadcza wielość funkcji i znaczenie książki w tym środowisku. Kontakt z

⁴⁶ Żarnowiec, ABW, Opisanie klasztoru panien benedyktynek pod tytułem S. Katarzyny i pod N. 406 w mieście guberskim Wilnie sytuowanego.

⁴⁷ Wilno, LPAH, F 694, op. 1, d. 3680.

⁴⁸ W 1804 r. było 210 tytułów w 541 woluminach Żarnowiec, ABW, A 7 Wizyta wielebnych Panien Benedyktynek Klasztoru Wileńskiego Roku 1804 29 octobra na mocy ukazu z Prześwietnego Collegium Justitie i z wyznaczenia J. W. Biskupa wileńskiego Kossakowskiego.

⁴⁹ Wilno, LPAH, F 694, op. 1, d. 3680 Wizyta całego funduszu klasztoru wileńskiego Diecezji i Guberni Wileńskiej [...] Prowincji Litewskiej Zakonu Karmelitek Bosych za Rok 1820.

tekstem, obrazem i słowem żywym przebiegał w konwencie, a także w kościele, wśród odbiorców wspólnie przeżywających swoisty spektakl, który integrujący świat magnacki i szlachecki z zakonnym.

References

- BANASZAK, M. *Historia Kościoła Katolickiego*. T. 3. *Czasy nowożytne 1517-1758*. Warszawa, 1989.
- BARĄCZ, S. *Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce*. Lwów, 1861, t. 2, s. 517–526.
- BŁASZCZYK, G. Fundacje i fundatorzy klasztorów w diecezji zmużdziej w XVII i XVIII wieku. In *Lituanio-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*, 1985, s. 1, 144–145, 148–149.
- BOGUĆKA, Maria. Gest w kulturze szlacheckiej. In *Odrodzenie i Reformacja*, 1981, r. 26.
- BOGUĆKA, Maria. *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*. Warszawa, 1994.
- BORKOWSKA, Małgorzata. Liczebność i skład osobowy klasztorów benedyktynek kongregacji chełmińskiej. In *Nasza Przeszłość*, 1978, t. 59, s. 248–249.
- BORKOWSKA, Małgorzata. Benedyktynki. In *Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia*. Tyniec, 1981, s. 143–184.
- BORKOWSKA, Małgorzata. Two Attempts at Self-government of Female Religious Institutes in Poland. In *Studia Monastica*, 1981(a), vol. 23, s. 169–179.
- BORKOWSKA, Małgorzata. Potrydencka wersja Reguły św. Benedykta. In *Za przewodem Ewangelii. Profesja monastyczna*. Tyniec, 1986, s. 249–262.
- BORKOWSKA, Małgorzata. *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*. Tyniec, 1989.
- BORKOWSKA, Małgorzata. Między tradycją a powrotem do źródeł. Szesnastowieczne modele odnowy życia zakonnego w Polsce. In *Fermentum massae mundi*. Warszawa, 1990.
- BORKOWSKA, Małgorzata. *Słownik księń benedyktyńskich*. Niepokalanów, 1996.
- BORKOWSKA, Małgorzata. *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII-XVIII wieku*. Warszawa, 1996(a), s. 304–311.
- BORKOWSKA, Małgorzata. Siostry zakonne w Polsce. Słownik biograficzny. In M. BORKOWSKA, *Słownik księń benedyktyńskich*. Niepokalanów, 1996(b), t. 2.
- BORKOWSKA, Małgorzata. Zakony żeńskie w Polsce w okresie potrydenckim. In *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX wiek*. Red. H. GAPSKI, J. KŁOCZOWSKI. Lublin, 1999.
- BORKOWSKA, Małgorzata. *Panny siostry w świecie sarmackim*. Warszawa, 2002.
- CHODŹKO, D. C. Kościół i klasztor Panien Benedyktynki w Wilnie. In *Pamiętnik Religijno-Moralny*, 1858, nr. 5, s. 481–514.
- DZIECHCIŃSKA, H. *Oglądanie i słuchanie w kulturze dawnej Polski*. Warszawa, 1987.
- DZIECHCIŃSKA, H. Gest w staropolskim systemie komunikacji. In *Kultura żywego słowa w dawnej Polsce*. Warszawa, 1989.
- GACH, Paweł Piotr. *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*. Rzym, 1979.
- GACH, Paweł Piotr. *Geografia strat zakonów polskich w końcu XVIII i w XIX wieku*. Rzym, 1980.
- GACH, Paweł Piotr. *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*. Lublin, 1984.
- GIL, C. *Życie codzienne karmelitanek bosych w Polsce w XVII-XIX wieku*. Kraków, 1997.
- GÓRSKI, K. *Od religijności do mistyki. Zarys dziejów życia wewnętrznego w Polsce*. Cz. 1. 966–1795. Lublin, 1962.
- GÓRSKI, K.; BORKOWSKA, A. *Historiografia zakonna a wzorce świętości w XVII w*. Warszawa, 1975.
- GÓRSKI, K.; BORKOWSKA, A. *Kierownictwo duchowe w klasztorach żeńskich w Polsce XVI-XVIII wieku*. Warszawa, 1980.
- GWIOŹDZIK, Jolanta. *Staropolskie biblioteki klasztorów żeńskich na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej*. In *Materiały drugich naukownych czytannia. Książka kulturaj Reży Paspalitaj*. Red. T. I. ROSZCZINA. Mińsk: Biblioteka Narodowa, 2002.
- GWIOŹDZIK, Jolanta. *Wileńskie mniszki w kręgu kultury słowa w dobie staropolskiej*. In *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Red. M. T. Lizisowa. Kraków, 2005.
- HRYNIEWICZ, W. Barok. Aspekt religijny. In *Encyklopedia katolicka*, Red. F. GRYGLEWICZ i in. Lublin, 1985, t. 2.
- IMAŃSKA, I. *Druk jako wielofunkcyjny środek przekazu w czasach saskich*. Toruń, 2000.
- Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510-1939)*. Warszawa, 1998.
- Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku*. Suplement 1. Warszawa, 2000.
- JANICKA-OLCZAKOWA, Elżbieta. Zakony żeńskie w Polsce. In *Kościół w Polsce. Wieki XVI-XVIII*. Red. J. KŁOCZOWSKI. Kraków, 1969, t. 2.
- Jasność ... Teodory Krystyny ... z Tarnowa Sapieżyny ... z ambony wileńskiej w kościele S. Michała PP. Zakonnych S. Franciszka przez X. Alexego Piotrkowczyka, ... przy akcie pogrzebowym w R. P. 1652 Vilnae*, typis Acad. Soc. 1653.
- KANTAK, K. *Bernardyni w Polsce*. Lwów, 1933, t. 2.

- Kazanie na pogrzebie ciała świętej pamięci ... Franciszki z Chaleckich Pocijowy wojewodziny witebskiej miane w kościele S. Katarzyny WW. PP. Benedyktynek Wileńskich dnia 31 stycznia Roku 1774 przez X. Michała Franciszka Karpowicza...* w Wilnie w Drukarni JKM y Rzeczyposp. XX. Schol. Piar.
- Kazanie na rocznicy ... Jana Karola Chodkiewicza ... Przez X. Stanisława Rochowicza w Wilnie w kościele S. Katarzyny dnia 24 septembr. Roku 1622.* Wilno, drukarnia Leona Mamonicza, dedykowane Annie na Ostrogu Chodkiewiczowej, wojewodzinie wileńskiej.
- Kazanie na znalezienie S. Krzyża podczas powtórnych prymicyi Wielmożnego Kmci Xiedza Jozefa Gradowskiego ... miane w kościele WW. Panien Benedyktynek przez jednego z Xiedzy Scholarum Piarum.* W Wilnie w Drukarni JKM y Rzpłtey Schol. Piar, 1775.
- Kazanie o S. Augustynie [...] na afektacyą [...] Konstantina Brzostowskiego Biskupa Wileńskiego, przy wotywie [...] Xiędza Macieja Ancuty [...] miane Roku 1719 w Kościele wielebnych Panien Nawiedzenia Nayśw. Anny Klasztoru Wileńskiego, od pomienionego kaznodzieje.*
- Kazanie przy exequiach ... Zofiej z Mielca Chotkiewiczowej ... czynione Przez X. Stanisława Rochowicza.* W Wilnie w kościele S. Katarzyny ... 22 maia Roku 1619, Jozeph Karcan.
- Klasztory karmelitanek bosych w Polsce, na Litwie i Rusi. Ich początek, rozwój i tulactwo w czasie rozruchów wojennych w XVII wieku. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych.* Wilno. Kraków, 1900.
- KOSMAN, M. *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej.* Wrocław, 1973.
- KOZŁOWSKI, J. *Biblioteka Załuskich w dwunastu odsłonach.* In *Biblioteka Załuskich. Corona urbis et orbis. Wystawa w 250 rocznicę otwarcia Biblioteki Załuskich w Warszawie.* Warszawa, 1998.
- Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski XVI-XX wiek. Paralele i różnice.* Red. J. GWIOŹDZIK, E. RÓŻYCKI. Katowice, 2004.
- KURCZEWSKI, J. *Biskupstwo wileńskie.* Wilno, 1912.
- LITAK, S. *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne.* Lublin, 1996.
- NOWICKA-JEŻOWA A. *Feniks w popiołach. Uwagi o kulturze religijnej drugiej połowy XVII w.* In *Literatura i kultura polska po „potopie”.* Red. J. PELC, B. FAŁĘCKA. Wrocław-Warszawa- Kraków, 1992.
- Officia Propria SS Patronorum Sacri Ordinis Divi Benedicti.* Wilno, 1681.
- Pisma ascetyczno-mistyczne benedyktynek reformy chełmińskiej.* Wydał K. GÓRSKI. Poznań, 1937.
- Podróż królewicza Władysława Wazy do krajów Europy Zachodniej w latach 1624-1625 w świetle ówczesnych relacji.* Oprac. A. PRZYBOŚ. Kraków, 1977.
- Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553 – 1939).* Warszawa, 1996.
- ROK, Bogdan. *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej.* Wrocław, 1995.
- ROŻEK, M. *Uroczyścioci w barokowym Krakowie.* Kraków, 1976.
- Skarbnica niebieska z dawna y temi czasy iasnieny otwarta ...* Wilno, Drukarnia Oycow Jezuitów, 1671.
- SLJUNKOWA, I. N. *Monastyrni wostocznoj i zapadnoj tradicij. Nasledie architektury Bielarusi.* Moskwa, 2002.
- Sposob nabożeństwa ku czci i wystawieniu Opatrzności Boskiej ktorey arcybractwo [...] kościolowi S. Katarzyny Wielebnych panien Benedyktynek w Wilnie nadane [...] W Wilnie w Drukarni JKM y Rzeczypospolitej u XX Schol. Piarum,* 1780.
- Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki.* Warszawa, 1998.
- Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.* Red. J. Lilejko. Lublin, 2000.
- St. Petersburg, RGIA, F. 822, op. 12, d. 2983.
- St. Petersburg, RGIA F. 822, op. 12, d. 3068.
- St. Petersburg, RGIA F. 822, d. 2983.
- St. Petersburg, RGIA F. 822, d. 12, op. 3019.
- TARGOSZ, Karolina. *Piórem zakonnicy. Kronikarki w Polsce XVII w. o swoich zakonach i swoich czasach.* Kraków, 2002.
- TOPOLSKA, Maria. *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie renesansu i baroku.* Wrocław, 1984.
- TOPOLSKA, Maria. *Spółeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku.* Poznań-Zielona Góra, 2002.
- WANAT, B. J. *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975.* Kraków, 1979.
- Wilno, LPAH, F 694, op. 1, d. 3680.
- Wilno, LPAH, F 694, op. 4, d. 1135.
- WRÓBEL, E. *Życie religijne i zakonne w Polsce na przełomie XVI i XVII wieku.* In: *Cztery wieki Karmelitów Bosych w Polsce 1605-2005.* Red. A. RUSZAŁA. Kraków, 2005.
- Żarnowiec, ABW, A 7.
- Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII-XVIII w.* Warszawa, 1996.

ORDERIAL VILNIUS. NUNNERIES. TEXTS – BOOKS – LIBRARIES

Jolanta Gwioździk

University of Silesia in Katowice, Poland

S u m m a r y

Female contemplative orders have inscripted themselves in the religious, cultural and national life of the onetime Vilnius. They run educational, formational, apostolic and editorial activities. Additionally, they have been the birthplace of the lifelong monastical contact with the book, of the individual and collective reception of the text that coexisted with gesture, sound and image. It is thanks to it, that the integration of the monastic environment and secular society took place in mutual experiencing of the baroque ceremonial during ecclesiastical feasts (the liturgical year), the monastic celebrations (taking the veil, monastic profession, confirmation) and other personal events (name days, weddings, funerals). Monastical libraries authenticate the care taken in various contacts with the lecture, preservation and circulation of the manuscripts as well as the originating and functioning liturgical and religious texts. These depicted everyday life and documented as well as commemorated the intellectual culture of the surrounding that co-created the model of the order life and the programme of its implemented actions.

Gauta 2006 m. lapkričio mėn.